

Shri Mahatma Basweshwar Education Society's
Mahatma Basweshwar Mahavidyalaya, Latur

(NAAC Re-Accredited with 'A' Grade)

One-Day **National Conference**

On

RESEARCH FRONTIERS IN GEOGRAPHY

8th February, 2019

Organized by
Department of Geography
(U.G., P.G. & Research Centre) and
Internal Quality Assurance Cell

In Collaboration With

*Marathwada Association of Geographers, Latur
and*

Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded

SPECIAL ISSUE OF
AAYUSHI INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL

PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL

www.aiirjournal.com

EDITORS

Dr. N. G. Mali
Capt. Dr. B. M. Godbole
Dr. S. R. Dharashive
Dr. S. P. Dharne
Dr. S. M. Ijare

Index

Sr. No.	Name of the Researcher	Title of the Papers	Page No.
66	प्रा.डॉ.बी. एन. नागलगावे	नांदेड जिल्ह्यातील ऊस उत्पादकतेचा भौगोलिक अभ्यास	215
67	डॉ.टी. एन. महाजन	सागरी प्रदूषण पर्यावरणीय समस्या	217
68	डॉ.संजीव कोळपे	पर्यावरणातील बदलामुळे जलव्यवस्थापन करणे काळाची गरज	219
69	डॉ. दिलीप गो. भोगे	प्राकृतिक भूगोलाचा मानवीजीवनावर पडलेला प्रभाव : एक अभ्यास	223
70	प्रा.डॉ. विश्वराज श्रीरामराव चिमणगुंडे	दक्षिण परभणी जिल्ह्यातील उच्च प्राथमिक शिक्षणाच्या सुविधेचा भौगोलिक वृत्तांत	225
71	डॉ. जनार्दन केशवराव वाघमारे	आदर्श प्रश्नावलीचे स्वरूप	228
72	डॉ. कदम अरविंद वसंतराव	हवामान बदलाचे भारतीय शेतीवरील परिणाम	231
73	प्रा. डॉ. एस. एन.कळसकर	महाराष्ट्रातील जलव्यवस्थापन एकाधिकत्वक अभ्यास	234
74	प्रा.डॉ. यु. एस. कानवटे	नांदेड जिल्ह्यातील औद्योगिक क्षेत्र : एक भौगोलिक अभ्यास (इ.स. १९९१ ते २००५)	237
75	डॉ. सोमनाथ संभाजी लांडगे	गेवराई तालुक्यातील पीक प्रारूपाचा अभ्यास	240
76	प्रा.डॉ.एम.एस.मुळकर	पर्यावरण संतुलन काळाची गरज : एक अभ्यास	243
77	डॉ.अशोक उमराव नागरगोजे	भूगोल संशोधनात संख्याशास्त्राचा उपयोग	245
78	प्रा. डॉ. नामदेव केशवराव वाघमारे	संशोधन अहवाल लेखनाचे महत्व	247
79	प्रा.डॉ.पी.के. मोरखंडे	पाण्याचे व्यवस्थापन, समस्या व उपाय	249
80	प्रा. डॉ. एन. एन. पुरी	नांदेड जिल्ह्यातील ज्वारी पिकांचे प्रादेशिक वितरण: एकभौगोलिकअभ्यास	251
81	प्रा. डॉ. सुर्यकांत लालचंद राठोड	जागतीक तापमानातील वाढ व हावामान बदलाचा भारतावर झालेला परीणाम एक भौगोलीक अभ्यास	254
82	प्रा. डॉ. दयानंद उजळंबे	गंगाखेड तालुक्यातील पाणी टंचाई एक अभ्यास	258
83	डॉ.शोभा भानुदासराव दुधाटे	औरंगाबाद जिल्ह्यातील जलसिंचन प्रकल्प : भौगोलिक दृष्टीक्षेप	261
84	प्रा. डॉ. यु. टी. गायकवाड	भारतातील अनुसूचित जमाती लोकसंख्या वृद्धीदर व वितरणाचा एक अभ्यास	264
85	प्रा.डॉ. हरी साधू वाघमारे	भूमिपात : कारणे, परिणाम व व्यवस्थापन	266
86	प्रा. डॉ. दैवशाला शिवाजी नागदे	भौगोलिक घटक आणि अपराधी प्रवृत्ती : एक अभ्यास	270
87	प्रा. श्रीमती हिरा बलभीम नाडे	पर्यावरण विषयक समस्या आणि व्यवस्थापन	273
88	प्रा.डॉ. संदेश ना. उबाळे	नैसर्गिक अपत्ती : एक गंभीर समस्या	275
89	डॉ. देविदास सदाशिव केंद्रे	जालना जिल्ह्यातील ग्रामीण वस्तीच्या प्रकारांचा भौगोलिक अभ्यास	277
90	वितेश भारत निकते	सामाजिक संशोधन अहवाल लेखनशैली व समस्या	279
91	प्रा. डॉ. यशवंत वळवी	सामाजिक संशोधनात वस्तुनिष्ठतेची उपयुक्तता	281
92	बी.पी. पवार	सामाजिक प्रक्रिया - तत्त्वे व प्रकार	283
93	प्रा डॉ. भगवत ना. परस्तापुरे	मराठवाड्यातील गोदावरी नदीखोऱ्याच्या सिंचन क्षेत्राचा जिल्हानिहाय तौलनिक अभ्यास	285
94	डॉ. प्रा. गायकवाड सुभाष माणिकराव	हवामान बदलाचा सोलापूर जिल्ह्यातील शेतीवर झालेल्या परिणामांचा भौगोलिक अभ्यास	287
95	प्रा.डॉ.रमेश धनेश्वर	जलसंवर्धन काळाची गरज	290
96	प्रा.डॉ. एच.डी. वागलगावे	परभणी जिल्ह्यातील तूर पिकाची उत्पादकता एक भौगोलिक अभ्यास	292
97	प्रा. डॉ. आप्पाराव आण्णाराव काळगापुरे प्रा. महेश सुरेशराव मोरे	तिरुजलसिंचन प्रकल्प प्रभाव क्षेत्रातील लोकसंख्या घनतेचा भौगोलिक अभ्यास	294

दक्षिण परभणी जिल्ह्यातील उच्च प्राथमिक शिक्षणाच्या सुविधेचा भौगोलिक वृत्तांत

प्रा. डॉ. विश्वराज श्रीरामराव चिमणगुंडे

भूगोल विभाग,
कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,
गंगाखेड, जि.परभणी, महाराष्ट्र.

सारांश :

शिक्षणाच्या संदर्भात आज मोठ्या प्रमाणात जागृताता निर्माण झाली आहे. शिक्षण म्हटले की, आपणास शिक्षणाच्या विविध पायऱ्या डोळ्यासमोर येतात. यात प्राथमिक, उच्च प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक व उच्च शिक्षण अशा विविध शैक्षणिक पायऱ्यातून प्रत्येक व्यक्तीला शिक्षण घ्यावे लागते. परंतु या सर्व पायऱ्या सर्वत्र उपलब्ध आहेत का? तर त्याचे उत्तर नक्कीच नकारात्मक आपल्या डोळ्यासमोर येते. आजही ग्रामीण भागात अनेक विद्यार्थी शिक्षणासाठी एका गावातून दुसऱ्या गावात पायपीट करताना दिसतात. छोट्या खेड्यातून मोठ्या गावात शिक्षणासाठी ये-जा करताना दिसतात. या शिक्षण सुविधा प्रत्येक गावात सर्व आपण देवू शकतो का? निश्चीतच याचे उत्तर विविध बुद्धीने नाही असे येईल. कारण या सर्व विचारसरणीवर लोकसंख्या व इतर भौगोलिक घटक कारणीभूत ठरतात. त्यामुळे वरील शैक्षणिक व इतर अनेक सुविधा आपण प्रत्यक्ष प्रत्येक गावात देऊ शकत. परंतु प्राथमिक शिक्षण मात्र आज प्रत्येक गावामध्ये मिळत आहे व दिलेही जाते.

उच्च प्राथमिक शिक्षणाचा विचार केला असता हे शिक्षण मात्र सर्व गावांमध्ये उपलब्ध असलेले दिसत नाही. याचाच आधार घेऊन दक्षिण परभणी जिल्ह्यातील उच्च प्राथमिक शिक्षणाची सध्या स्थिती काय आहे. याचा विचार या शोधनिबंधात घेतला आहे. भारत स्वतंत्र होवून मोठा कालावधी होऊनही आज आपण उच्च माध्यमिक शिक्षणाच्या सुविधा प्रत्येक ग्रामीण भागामध्ये देऊ शकलो नाहीत. याची मात्र खंत वाटते. अनेक प्राथमिक गरजा आपण ग्रामीण भागामध्ये पुरवठा करू शकलो नाहीत. त्यातच उच्च प्राथमिक शिक्षण सुविधा.

प्रस्तावना :

मानवाच्या ज्या मुलभूत गरजा आहेत त्यामध्ये अन्न, वस्त्र, निवारा आणि शिक्षण होय. शिक्षण म्हटले की, शिक्षणाच्या विविध पायऱ्यातून व्यक्तीला (मुलांना) जावे लागते. त्यामध्ये सरकारने तर प्राथमिक शिक्षण सर्वांना मोफत व आवश्यक उपलब्ध करून दिले आहे. पहिले ते पाचवी पर्यंतचे शिक्षण हे प्राथमिक शिक्षण, सहावी ते आठवीपर्यंतचे शिक्षण हे उच्च प्राथमिक शिक्षण व ९वी ते १०वी पर्यंतचे शिक्षण हे माध्यमिक शिक्षण म्हणून ओळखले जाते. महाराष्ट्र शासनाने १० मे २०१० रोजी एक परिपत्रक प्रसिद्ध करून प्राथमिक शिक्षणाचा समावेश मुलभूत अधिकारांत केल्याचे जाहिर केले आहे. केंद्र सरकारने २७ ऑगस्ट २००९च्या राजपत्रात 'राईट ऑफ चिल्ड्रन टू फ्री अॅण्ड कम्पल्सरी एज्युकेशन अॅक्ट, २००९' प्रसिद्ध केला आहे. त्यानुसार ६ ते १४ वयोगटातील सर्व बालकांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण देणारा अधिनियम १ एप्रिल २०१० पासून संपूर्ण भारतात लागू केल्याचे नमुद केले आहे. (जम्मू-काश्मीर सोडून)

शिक्षण हक्क कायदानुसार पहिली ते पाचवी पर्यंतच्या विद्यार्थ्यांना त्यांच्या घरापासून एक किलोमीटरच्या आत आणि सहावी ते आठवीच्या विद्यार्थ्यांना तीन किलोमीटरच्या आत मोफत शाळेची सुविधा उपलब्ध करून देणे सरकारला अनिवार्य असून, त्यापेक्षा अधिकच्या अंतरासाठी वाहतूक सुविधाही सरकारने करावयाची आहे. हे सर्व विचारात घेतले असता आपणास शिक्षणाविषयी सध्या काय स्थिती आहे हे पाहणे अनिवार्य आहे. त्यासाठी दक्षिण परभणी जिल्ह्याचा संशोधन क्षेत्र म्हणून विचार केला आहे.

बीज संज्ञा :

उच्च प्राथमिक शिक्षण, उच्च प्राथमिक शिक्षणाच्या सुविधा

उद्दिष्टे :

- १) उच्च प्राथमिक शिक्षण ही एक सेवा आहे. त्याविषयी अभ्यास करणे.
- २) उच्च प्राथमिक शिक्षण सर्वांना (विद्यार्थ्यांना) देणे अनिवार्य आहे. ते दिले जाते का? हे पाहणे.
- ३) अभ्यास क्षेत्रामध्ये उच्च प्राथमिक शिक्षण सुविधा सर्वत्र आहे का याविषयी अभ्यास करणे.
- ४) उच्च प्राथमिक शिक्षण सुविधेवर भौगोलिक घटकांचा परिणाम होतो का ते अभ्यासणे.

आधार सामग्री संकलन :

दक्षिण परभणी जिल्ह्यातील उच्च प्राथमिक शिक्षण सुविधांचा भौगोलिक अभ्यास करण्यासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम स्वरूपाच्या आधार सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक स्वरूपाच्या माहितीसाठी प्रत्यक्ष ग्रामीण क्षेत्राचे सर्वेक्षण केले आहे. दुय्यम स्वरूपाच्या आकडेवारीसाठी परभणी जिल्ह्यांची जनगणना पुस्तिकेचा वापर केला आहे.

संशोधन पद्धती :

दक्षिण परभणी जिल्ह्यातील उच्च प्राथमिक शिक्षण सुविधेच्या क्षमतेचा अभ्यास करण्यासाठी खालील सुत्राचा उपयोग केला आहे

$$Xie = \frac{Pi}{mp}$$

खुलासा :

Xie =सर्कलमधील सेवा सुविधांची अपेक्षित संख्या

P = सर्कलमधील एकुण ग्रामीण लोकसंख्या

mp = तालुक्यातील प्रती एक सुविधावर अवलंबून असलेली लोकसंख्या

$$mp = \frac{P}{Fi}$$

खुलासा:

P = तालुक्यातील एकुण लोकसंख्या

Fi = प्रत्येक एक सेवा सुविधांची एकुण संख्या

अभ्यास क्षेत्र :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी मराठवाडा विभागातील परभणी जिल्ह्याचा दक्षिणेकडील भागाची निवड केली आहे. परभणी जिल्ह्याच्या मध्यंतून गोदावरी नदी वाहते. गोदावरी नदीच्या दक्षिणेकडील भागाचा संशोधनासाठी अभ्यास क्षेत्र म्हणून निवडले आहे. दक्षिण परभणी जिल्ह्यात गंगाखेड, पालम व सोनपेठ या तीन तालुक्यांचा समावेश होतो. दक्षिण परभणी जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार $18^{\circ}42'27''$ उत्तर ते $19^{\circ}7'55''$ उत्तर तर रेखावृत्तीय विस्तार $76^{\circ}26'2''$ पूर्व ते $77^{\circ}6'18''$ पूर्व दरम्यान असून या क्षेत्राच्या उत्तरेस परभणी, पूर्णा, मानवत व पाथरी हे तालुके, पश्चिमेस बीड जिल्हा, दक्षिणेस लातूर जिल्हा तर पूर्वेस नांदेड जिल्ह्याची सीमा आहे. दक्षिण परभणी जिल्ह्याच्या उत्तर सीमेवरून गोदावरी नदी वाहते तर पश्चिम सीमेवरून वाण नदी वाहते तर सीमेवर बालाघाट डोंगररांगा पसरलेल्या आहेत. दक्षिण परभणी जिल्ह्याचे एकुण क्षेत्रफळ 1423.28 चौरस किलोमीटर आहे. या क्षेत्राची ग्रामीण लोकसंख्या $2,70,122$ आहे तर लोकसंख्येची घनता दर चौरस किलोमीटरला 191 एवढी आहे. संपूर्ण परभणी जिल्ह्याच्या एकुण क्षेत्रफळाच्या 25.20 टक्के क्षेत्र या विभागाने व्यापले आहे तर महाराष्ट्राच्या एकुण क्षेत्रफळापैकी 0.51 टक्के क्षेत्र या विभागाने व्यापलेले आहे.

दक्षिण परभणी जिल्ह्यात एकुण तीन तालुक्यात सात सर्कलचा समावेश होतो. या विभागात सोनपेठ व गंगाखेड येथे नगर पालिका आहे तर एकुण 248 ग्रामीण वसाहती आहेत. गंगाखेड तालुक्यात माखणी, गंगाखेड व राणी सावरगाव ही सर्कलची ठिकाणे आहेत तर पालम तालुक्यात पालम व चाटोरी ही दोन सर्कल व सोनपेठ तालुक्यात सोनपेठ व आवलगाव ही सर्कल (महसुल मंडळ) आहेत.

विषय विवेचन :

दक्षिण परभणी जिल्ह्यातील एकुण ग्रामीण वसाहतीमध्ये एकुण उच्च प्राथमिक शाळांची संख्या 121 इतकी आहे. एका उच्च प्राथमिक शाळेवर 2233 एवढी ग्रामीण लोकसंख्या अवलंबून आहे. दक्षिण परभणी जिल्ह्यातील सर्कलनिहाय एकुण ग्रामीण वसाहतीतील उपलब्ध असलेली उच्च प्राथमिक शाळांची संख्या आणि एकुण ग्रामीण लोकसंख्या याचा विचार करून सर्कलनिहाय अपेक्षित उच्च प्राथमिक शाळांची संख्या सुत्राच्या साहाय्याने काढली आहे.

अभ्यास क्षेत्रातील एकुण उपलब्ध उच्च प्राथमिक शाळांच्या संख्येपैकी सर्वात जास्त संख्या पालम सर्कलमधील ग्रामीण वसाहतीमध्ये 22 एवढी आढळते. त्या खालोखाल गंगाखेड व चाटोरी सर्कलमधील ग्रामीण वसाहतीमध्ये प्रत्येकी 19 आढळते. राणी सावरगाव सर्कलमधील ग्रामीण वसाहतीमध्ये 18 , माखणी सर्कलमधील ग्रामीण वसाहतीमध्ये 18 , आवलगाव सर्कलमधील ग्रामीण वसाहतीमध्ये 17 , आणि सर्वात कमी उच्च प्राथमिक शाळांची संख्या सोनपेठ सर्कलमधील ग्रामीण वसाहतीमध्ये फक्त 8 एवढी आहे. (सारणी क्रमांक 1.1)

सारणी क्रमांक 1.1: सर्कलनिहाय ग्रामीण वसाहतीतील उच्च प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा

अ.क्र.	सर्कल	उच्च प्राथमिक शाळांची उपलब्ध संख्या	उच्च प्राथमिक शाळांची अपेक्षित संख्या
1	सोनपेठ	08	09
2	आवलगाव	17	14
3	गंगाखेड	19	20
4	माखणी	18	16
5	राणीसावरगाव	18	20
6	पालम	22	24
7	चाटोरी	19	17
	एकुण	121	121

अभ्यास क्षेत्रातील चाटोरी, माखणी आणि आवलगाव या सर्कलमध्ये उच्च प्राथमिक शाळांची अपेक्षित संख्या अनुक्रमे 17 , 16 व 14 असणे आवश्यक आहे. परंतु या सर्कलमधील एकुण ग्रामीण वसाहतीमध्ये उच्च प्राथमिक शाळांची संख्या अनुक्रमे 19 , 18 व 17 एवढी आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की, या सर्कलमधील एकुण ग्रामीण लोकसंख्येला अनुसरून एकुण ग्रामीण वसाहतीमध्ये आवश्यक असलेल्या अपेक्षित उच्च प्राथमिक शाळांच्या संख्येपेक्षा उपलब्ध असलेल्या उच्च प्राथमिक शाळांची संख्या जास्त आहे. उपलब्ध उच्च प्राथमिक शाळांची संख्या आणि अपेक्षित उच्च प्राथमिक शाळांच्या संख्येच्या निरीक्षणावरून या सर्कलमधील ग्रामीण वसाहतीमध्ये उच्च प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा उच्च स्वरूपाची आहे.

गंगाखेड आणि सोनपेठ सर्कलमधील ग्रामीण वसाहतीमध्ये उच्च प्राथमिक शाळांची अपेक्षित संख्या अनुक्रमे 20 व 09 एवढी असणे अपेक्षित आहे. परंतु या सर्कलमधील ग्रामीण वसाहतीमध्ये उच्च प्राथमिक शाळांची उपलब्ध संख्या अनुक्रमे 19 व 08 एवढीच

आहे. या सर्कलमध्ये ग्रामीण वसाहतीतील उच्च प्राथमिक शाळांची अपेक्षित संख्येपेक्षा उच्च प्राथमिक शाळांची उपलब्ध संख्या प्रत्येक सर्कलमध्ये एकने कमी आहे. त्यामुळे या दोन्ही सर्कलमध्ये प्रत्येकी एक उच्च प्राथमिक शाळेची आवश्यकता आहे.

पालम व राणीसावरगाव या सर्कलमध्ये अपेक्षित उच्च प्राथमिक शाळांची संख्या अनुक्रमे २४ व २० एवढी असणे आवश्यक आहे. परंतु या सर्कलमध्ये एकुण ग्रामीण वसाहतीमध्ये उच्च प्राथमिक शाळांची संख्या अनुक्रमे २२ आणि १८ एवढी आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की, या सर्कलमधील एकूण ग्रामीण लोकसंख्येला अनुसरून एकुण ग्रामीण वसाहतीमध्ये आवश्यक असलेल्या अपेक्षित उच्च प्राथमिक शाळांच्या संख्येपेक्षा उपलब्ध असलेली उच्च प्राथमिक शाळांची संख्या कमी असल्याचे आढळते. उपलब्ध उच्च प्राथमिक शाळांची संख्या आणि अपेक्षित उच्च प्राथमिक शाळांच्या संख्येच्या निरीक्षणावरून या तालुक्यातील ग्रामीण वसाहतीमध्ये उच्च प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा निम्न स्वरूपाची असल्याचे आढळते. पालम व राणी सावरगाव सर्कलमधील ग्रामीण वसाहतीमध्ये ग्रामीण लोकसंख्येनुसार उपलब्ध उच्च प्राथमिक शाळांच्या संख्येमध्ये प्रत्येकी किमान ०२ उच्च प्राथमिक शाळा वाढणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

दक्षिण परभणी जिल्ह्यातील उच्च प्राथमिक शिक्षण सुविधेचा विचार केल्यास सर्वच ग्रामीण वसाहतीत उच्च प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा नाही. परंतु लोकसंख्या हा घटक विचारात घेतल्यास काही सर्कलमध्ये जास्त शाळा आहेत तर काही सर्कलमध्ये कमी शाळा दिसून येतात. आवलगाव, माखणी व चाटोरी या सर्कलमध्ये प्रत्येकी ०२ उच्च प्राथमिक शाळा जास्त आहेत तर राणी सावरगाव, पालम, सोनपेठ व गंगाखेड सर्कलमध्ये एकुण ग्रामीण लोकसंख्येला अनुसरून अनुक्रमे ०२, ०२, ०१ व ०१ उच्च प्राथमिक शाळेची आवश्यकता.

संदर्भ :

- १) अहीरराव, वा.र.(१९९७) : अधिवास भुविज्ञान, निराली प्रकाशन, पुणे.
- २) परभणी डिस्ट्रीक्ट गॅझेटियर (महाराष्ट्र शासन, मुंबई १९६७)
- ३) भारतीय जनगणना अहवाल १९९१, २००१, २०११.
- ४) Agrawal, P.C.(1968) : Human Geography of Bastar District, Garg Brothers Allahabad.
- ५) <https://mr.m.wikipedia.org>.

ISSN 2349-638x

www.aiirjournal.com

1911

1911

1911